

Novruzova Jalə İlham qızı
ARXAİKLƏŞMƏNİ DOĞURAN SƏBƏBLƏRƏ DAİR

Azərbaycan dilində arxaizmlərdən danışarkən hər şeydən əvvəl arxaikləşmənin səbəblərini tədqiq etmək lazımdır. Əgər arxaikləşmənin səbəbləri müəyyənləşdirilməzsə, arxaizmlərin təsnifatının aparılmasında problemlər yarana bilər.

Arxaikləşmə məlum olduğu kimi dilin tarixi ilə bağlı olan bir məsələdir. Bu səbəblər araşdırılarkən dilin tarixinə nəzər salmadan keçmək olmaz. Azərbaycan dili mürəkkəb inkişaf prosesi keçmişdir və qədim dillərdən sayılır. Ə. Dəmirçizadə yazır: “Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf dövrlərini müəyyənləşdirərkən onun əsasının nədən ibarət olduğu və eləcə də nüfuz və funksiya dairəsinin genişlik dərəcəsini əsas meyar kimi nəzərə almaq lazımdır.

Elmi ədəbiyyatda arxaikləşmə səbəbləri haqqında fərqli fikirlər söylənilir. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyasına dair kitablardan birində sözlərin köhnəlməsinin iki səbəbi qeyd olunur. Bu iki səbəbin aşağıdakılar olduğu göstərilir:

1. Həyatda mövcud olan və ya təsəvvür edilən əşya və hadisənin adı əvvəllər ifadə olunduğu sözlə deyil, yeni yaradılmış və ya başqa dildən alınmış daha uyğun və münasib söz ilə ifadə olunur.

2. Vaxtilə həyatda mövcud olmuş və ya möhvumatla əlaqədar olaraq təsəvvür edilmiş müəyyən bir əşya və hadisə müasir dövrdə tamamilə məhv edilir, ya da öz əhəmiyyətini itirir. Belə olduqda onu ifadə edən söz də öz məzmununu itirir və nəhayət, dildən çıxır.

Yuxarıda göstərilən hər iki səbəbə diqqət yetirək. Birinci səbəb təkrar nominasiya prosesidir. İkinci səbəb isə dildə olan sözün bildirdiyi predmetin itməsi, sıradan çıxması və yaxud istifadə olunmaması ilə bağlıdır. Deməli predmet yoxdursa onun adına da ehtiyac qalmır.

Təkrar nominasiya prosesi mürəkkəb bir quruluşa malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, burada həm ekstralingvistik, həm də interlingvistik amillərin rolu ola bilər. Ekstralingvistik amillər təkrar nominasiyaya məruz qalmış predmetdə keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsindən irəli gələ bilər. Məsələn, vaxtilə istifadə edilmiş arşın ölçü vahidlərində etalonun olması, standartlaşma, vahid bir ölçü sisteminə keçməklə bağlı istifadədən çıxmış, daha düzgün desək, yeni ölçü vahidi ilə əvəz olunmuşdur. Digər bir nümunəyə diqqət yetirsək görərik ki, sayru sözü zaman keçdikcə, dil dəyişdikcə tarixin inkişaf prosesinə uyğun olaraq dəyişmiş və xəstə sözü ilə əvəz olunmuşdur. Burada əvvəlki ad yeni ad ilə əvəzlənmiş və yuxarıda göstərdiyimiz səbəblərə görə əvvəlki sözü dildən sıxışdırıb çıxartmışdır. Bir çox tədqiqatçılar da arxaikləşmənin əsas səbəbi kimi tarixi-mədəni tərəfini göstərirlər.

Sözlərin köhnəlmə səbəblərini və dərəcələrini araşdırarkən onların bir hissəsinin adlarını ifadə etdikləri əşya və predmetlər istifadədən tamamilə çıxdıqdan sonra bu sözlərin işlənmə aktivliyini itirməsi və tədricən dildən çıxması hadisəsi ilə üzlənmək mümkündür. Eyni zamanda bir sıra sözlərin əvvəl ifadə etdikləri mənənin arxaikləşməsi halları da az deyildir. Bu baxımdan arxaizmlər adətən leksik və semantik olmaqla iki qrupa bölünür. Semantik arxaizmlərin üslubi işlənmə keyfiyyətlərinin araşdırılması zamanı bu sözlərin ilkin və yaxud arxaik mənada istifadə edilməsi əsas götürülməlidir.

Söz daima yaşamaq uğrunda mübarizə aparır. Sözün qədimliyi xalqın qədimliyi deməkdir. sözün tarixini dilin, xalqın tarixindən ayrı təsəvvür etmək çox çətindir. Sözün və dilin tarixini öyrənmək üçün xalqın təşəkkül tarixini öyrənmək lazımdır. Məlumdur ki, Azərbaycan xalqının tarixində bir çox türk tayfalarının rolu olmuşdur. Xalqın təşəkkül prosesində bir etnosun üstün mövqeyi o etnosu məxsus dil faktlarının da üstün mövqə qazanmasına gətirib çıxarır. Minilliklər ərzində formalaşma prosesi keçirən dilimizdə bu və ya digər tayfaların siyasi üstünlüyü ilə yanaşı, mədəni üstünlüyü də olmuşdur. Dildə müşahidə olunan paralelizmin əsas səbəbi də müxtəlif tayfa dillərinin bir-birinə inteqrasiyası prosesinin hələ də başa çatmaması ilə izah olunur.

Dilçilik ədəbiyyatında çox zaman arxaikləşməyə leksik kateqoriya kimi yanaşılır. Əslində isə, arxaikləşmə çox geniş bir dil hadisəsi olub onun bütün kateqoriyalarını- fonetika, leksika, semasiologiya, qrammatik quruluşunu və.s əhatə edir.

Arxaizmlər arxaikləşmənin dərəcəsinə görə də fərqlənir. Bilirik ki, arxaikləşmə dilin müasir vəziyyətinə əsasən müəyyənləşir. Bir qrup arxaizmlər nə müasir ədəbi dilimizdə, nə də folklorlarda, nə də dialekt və şivələrdə heç bir iz qoymadan unudulmuşdur. İkinci qrup arxaizmlər ədəbi dilimizdə mövcud olmasa da, digər türk dillərində öz varlığını qoruyub saxlamışdır. Üçüncü qrup arxaizmlər mənənin köhnəlməsi və ya dəyişməsi ilə arxaikləşmişdir. Nəhayət, dördüncü qrup arxaizmlər ədəbi dilimizdə işləklidən qalsa da, dialektlərdə yaşamaqda davam etməkdədir.

Dildə arxaikləşmə olduqca təbii bir prosesdir. Dilin daim durulma, saflaşma meylinin nəticəsidir. Lakin müəyyən dövrlərdə dilçilərin, yazıçıların bu işə müdaxiləsi arxaikləşməyə bir növ rəvac vermişdir. Zahirən dilə müdaxilə təsiri bağışlasa da, əslində bu işin mərkəzində ana dilimizi qoruyub saxlamaq dururdu. Məsələn, həyatının sonuna kimi ərəb əlifbasına qarşı mübarizə aparmış görkəmli yazıçı və alim M.F.Axundov ədəbi dil norması kimi canlı danışq dilini əsas tutmağa üstünlük verirdi.

Sözlərin köhnəlmə prosesi birdən-birə deyil, tədricən baş verir. Müəyyən müddət söz az istifadə olunur, getdikcə istifadə olunma sahəsi məhdudlaşır, unudulur, nəticədə aktiv işləkliyini itirir. Köhnəlmiş sözlərə ancaq köhnə sözlər kimi baxmaq olmaz. Çünki, bəzən köhnəlmiş söz yenidən aktiv leksikaya keçə bilər, məsələn, bəy, xan, xanım sözləri öz əvvəlki məzmunlarından uzaqlaşaraq yeni mənada işlədilir. Elmi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, sözlərin köhnəlmə dərəcəsi müxtəlif olur. Bu cəhətdən köhnəlmiş sözlər iki qismə bölünür: tarixizmlər və arxaizmlər.

Müəyyən tarixi hadisə ilə əlaqədar köhnələn əşya və hadisələrin adları tarixizm adlanır. Tarixizmlər əşya və hadisələrlə birlikdə onları ifadə edən sözlərində köhnəlməsi, passiv lüğətə keçməsi nəticəsində yaranır, yəni, həmin sözlər həm formaca, həm də məzmunca köhnəlmişdir. Məsələn, qalxan, şeşpər, aynalı, darğa, koxa, mistal və.s.

Dildə sözlərin köhnəlməsi səbəblərini aşağıdakı kimi də sistemləşdirmək olar:

1. Əşyanı, hadisəni anlayışı ifadə edən hər hansı bir söz öz işləkliyini itirir, nəticədə əşya, hadisə, anlayış başqa bir sözlə ifadə olunur. Əşyanı, hadisəni, anlayışı bildirən əvvəlki söz işləkliyini itirdiyi üçün dilin lüğət tərkibinin passiv hissəsinə keçir.
2. Həyatda, cəmiyyətdə vaxtilə mövcud olmuş hər hansı əşya, hadisə, anlayış bir müddətdən sonra öz əhəmiyyətini, mövcudluğunu, həyatiliyini itirir. Nəticədə həmin əşyanı, hadisəni, anlayışı ifadə edən söz də dildən çıxır.
3. Eyni əşya, hadisə anlayış bir neçə sözlə adlandırılır. Həmin sözlərdən biri öz əhəmiyyətini artıraraq aktivləşir, digəri isə passivləşir və nəticədə köhnəlir.
4. Xalqın düşüncə tərzinin və ictimai-siyasi həyatının inkişafı ilə əlaqədar olaraq hər hansı sözün ifadə etdiyi hadisə, anlayış köhnəlir. Bu proses dildə bir qanunauyğunluq kimi özünü göstərir. Köhnəlmiş əşya, hadisə, və anlayışları ifadə edən sözlər də, təbii olaraq, istifadədən düşür və dilin lüğət tərkibində dəyişmə prosesi gedir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Səlim Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. II hissə, Leksika, Bakı: "Maarif", 1982, 216s
2. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan Ədəbi Dili. Bakı: "Nurlan" 2009, s242-243
3. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: "Maarif", 1979, 268s
4. Həsən Balyev. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı. 2003, 422s
5. Xəlilov. B.Ə Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı "Nurlan", 2008 442s

Açar sözlər : söz, dil, tarix, hadisə, əhəmiyyət, mövcudluq.

Keys words : word, language, history, event, importance, availability.

Ключ слова : слов, язык, история, событие, важность, доступность.

РЕЗЮМЕ

В данной статье изучаются гричины опровержения. Если мы основываем наши идеи на причинах отскока, мы можем классифицировать его следующим образом:

- влияние изменений в обществе в результате исторического и культурного прогресса;
- процесс повторного выдвижения;
- переход основного смыслового центра в производные слова;

Как упомянуто выше, причины обесценивания предмета или возникновения изменения непосредственно связаны с историческим и культурным прогрессом. Устаревание в языке преобладает. Изменения в истории приводят к обострению слов, принадлежавших предыдущему периоду. Поэтому в пассивном фонде лексики языка в них встречаются устаревшие слова об отдельных периодах.

SUMMARY

The B legs are pushed out of the groin. If we base our ideas on the rebound, we can classify it with the following image:

- the evolution of the society in the consequence of the historical and cultural progress;
- the process of rewinding process;
- interchangeable base unit in production lines;

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova